

L'istorgia da la Lia Rumantscha e da las uniuns regionalas

■ Il Lexicon Istoric Retic preschenta l'istorgia ed ils champs da lavur da la Lia Rumantscha e da las trais uniuns regionalas Surselva Romontscha, Uniun Rumantscha Grischun Central ed Uniun dals Grischs. Resguardadas vegnan er las uniuns antecessuras e las uniuns u secziuns da giuventetgna respectivamain studenticas.

Lia Rumantscha

Societad d'utilitad publica, fundada il 1919 sco organisaziun da tetg da tut las uniuns linguisticas e culturalas rumantschas en Svizra. La Lia Rumantscha cumpiglia actualmain las trais uniuns regionalas Surselva Romontscha, Uniun Rumantscha Grischun Central ed Uniun dals Grischs, las quatter uniuns surregionalas Societad Retorumantscha, SRG SSR Svizra Rumantscha, Uniun per la Litteratura Rumantscha (avant Uniun da scripturas e scripturs rumantschs), Giuventetgna Rumantscha e las duas uniuns extraterritorialas Uniun dals Rumantschs e da las Rumantschas en la Bassa e Quarta Lingua. La Surselva Romontscha è vegnida fundada ils 18 da mars 2006 sco uniun successura da la Romania e da la Renania (sursilvana), l'Uniun Rumantscha Grischun Central ils 20 da zercladur 2006 sco nova uniun regionala per il Surmeir e la Sutselva (remplazzond l'Uniun Rumantscha da Surmeir ch'ha midà intent e la Renania sutsilvana).

La Lia Rumantscha è politicamain e confessionalmain neutrala. En sia funcziun sco organisaziun da tetg da tut las uniuns rumantschas sustegna ella las activitads da las uniuns affiliadas. Cun ses mandat federal e chantunal per la promoziun da la lingua e cultura rumantscha ademplescha ella in'incumbensa da dretg public e porscha servetschs d'utilitad publica. La Lia Rumantscha represchenta la Rumantschia, vul dir la populaziun svizra da lingua rumantscha, sin il champ chantunal, nazional ed internaziunal e s'engascha per la promoziun dal rumantsch en tut ils secturs da la vita da mintgadi. Ella ha sia sedia a Cuira e maina trais centers regionalas. Entant ch'ella è stada occupada en ils onns 1919–80 surtut cun conservar l'existent e metter a disposiziun ovras da basa sco vocabularis e grammaticas, prosa ella dapi ils onns 1980 ina promoziun linguistica pli offensiva (tranter auter cun la lingua da scrittura unificada rumantsch grischun), basada sin la planisaziun da lingua internaziunala moderna. La Lia Rumantscha sa finanziescha surtut cun contribuziuns federalas e chantunales sco era da la vendita da cudeschs e portatuns, il davos temp però era pli e pli savens tras servetschs specifics sco translaziuns, lectorats e supports linguisticas e tras fundraising. Organ da publicaziun: «Rapport annual» (cumpara dapi il 1919).

Manfred Gross

Giuventetgna Rumantscha (GiuRu)

Organisaziun surregionala, fundada il 1991 cun l'intent da promover la lingua e cultura rumantscha stabilind contacts tranter la giuventetgna da las differentas regiuns rumantschas e sustegnend (era finanziemmain) la planisaziun e realisaziun da projects en favur da la giuventetgna. La GiuRu è dapi il 1977 in'uniun affiliada da la Lia Rumantscha. Ella è era commembra da la Giuventetgna da las cuminanzas eticas europeicas (GCEE) e tgira sco tala stretgs contacts cun autras minoritads en l'Europa; il 2005 ha ella per exempel organisà in seminari da la GCEE a Lags. Organ (enfin il december 2011): revista mensila «Punts», l'emprima gasetta interrumantscha (l'emprim numer è cumpari ils 29 d'avrigl 1994). Il mars 2010 dumbrava la GiuRu 215 commembres e commembres.

Adolf Collenberg

Surselva Romontscha

Uniun regionala per lingua e cultura, naschida ils 18 da mars 2006 da la fusión da las anteriuras societads regionalas Romania e Renania (sursilvana) ch'ella represchenta en il cussegl, en la suprastanza sco era, in proporziun a sia fermezza demo-

La «Chasa Rumantscha» a Cuira, sedia da la Lia Rumantscha.

grafica, en la radunanza da delegadas e delegads da la Lia Rumantscha. La Surselva Romontscha cumpiglia l'entir intschess da derasaziun dal rumantsch sursilvan davent da Tujetsch fin a Domat. Sia finamira è da promover e rinforzar l'applicaziun da la lingua e cultura rumantscha en Surselva, sviluppar l'identitad regionala ed interrumantscha e promover ina sauna basa existenziala per la Surselva. Organ uffizial da la Surselva Romontscha è «Nies Tschespet» (edi dapi il 1921), ina secziun è la Surselva Romontscha da Giuventetgna. Dal 1984 fin il 2005 han procurà collavuratur regiunals, engaschads da la Lia Rumantscha e da la Romania respectivamain da la Renania, per l'animaziun culturala e linguistica en il territori romanian ed en la part renaniana da la Surselva. Il 2000 è quella collavuraziun regionala vegnida surpigliada dal Center da cumpetenza e management (CCM) cun sedia a Lags che s'engascha a moda innovativa ed iniziativa per il mantegniment e la tgira dal rumantsch en la regiun. En il rom da sias restructuraziuns generalas ha installà la Lia Rumantscha il schaner 2006 a Lags in center da promoziun da la lingua e cultura sursilvana (Lia Rumantscha Surselva). Quest center cumpiglia era il CCM (ch'exequescha oravant tut incumbensas per terzas persunas) e la Scuntrada e formaziun Surselva (SFS) che disponan d'in status parzialmain autonom entaifer il manaschi.

Manfred Gross

Romania

Uniun per lingua e cultura fundada il 1896 ed affiliada a la Lia Rumantscha. Ella era oriundamain in'uniun studentica da la Surselva catolica, reorganizada il 1948 e transfurmada suenter il 1967 pli e pli en ina societad populara. Ses territori d'acziun cumpigliava la part catolica da la Surselva e dal Plaun. La Romania è s'engaschada per il mantegniment e la promoziun dal rumantsch en general e da l'idiom e da la cultura da ses intschess en spezial. Ella ha represchenta la Surselva en il cussegl, en la suprastanza ed, in proporziun a sia fermezza demografica, en la radunanza da delegadas e delegads da la Lia Rumantscha. Els organs uffizials da la Romania eran «Igl Ischi» (dapi il 1897) e «Nies Tschespet» (dapi il 1921). Secziuns: la Romania da giuventetgna e divers circuls culturals. Els 18 da mars 2006 è la Romania vegnida schliada ed ha fusiunà cun la Renania sursilvana ad ina nova uniun regionala cun il num Surselva Romontscha.

Manfred Gross

Renania

Societad affiliada a la Lia Rumantscha, sortida il 1922 da la fusión da l'Uniun romontscha dalla Foppa (fundada il 1920 dals protestants sursilvans) e da l'Uniun rumantscha da Schons (fundada il 1917). Questa fusión reflectescha la colliaziun tradiziunala tranter las regiuns protestantas dals Rains Anterier e Posterier, ma era

la necessitad da rimnar las forzas per far frunt a la germanisaziun. La Renania è stada ils davos decennis politicamain e confessionalmain neutrala. Ses territoris d'acziun eran la Surselva protestanta, la Tumleatga, la Mantogna e la Val Schons. L'intent formulà en ils statuts era da mantegnair e promover ils dus idioms renans, vul dir il sursilvan ed il sutsilvan, en lur intschess respectiv. Sutsecziuns da l'antieriura Renania (tenor ils statuts dal 1992) èn: il Ravugl rumantsch ad Andeer e la Cuminonza romontscha a Flem e Trin. La Renania represchenta la Surselva en il cussegl, en la suprastanza ed, in proporziun a sia fermezza demografica, en la radunanza da delegadas e delegads da la Lia Rumantscha. Ella ha edi la gasetta emnila «Casa Paterna / La Pünt» (fundada il 1920 respectivamain 1951, fusiunada il 1974, integradas il schaner 1997 en «La Quotidiana»). Ses organs uffizial eran il «Calender per mintga gi» (dapi il 1921), il «Dun da Nadal» respectivamain «La Tschuetta» (a partir dal 1994). Tranter il 1984 ed il 2006 han procurà collavuratur regiunals da la Renania e da la Lia Rumantscha per l'animaziun culturala e linguistica en il territori renanian. Il mars 2006 ha fusiunà la Romania sursilvana (Il Plaun, Trin) cun la Romania a la Surselva Romontscha, ed il zercladur 2006 è s'unida la Renania sursilvana (Schons, Tumleatga, Mantogna) cun l'Uniun Rumantscha da Surmeir a l'Uniun Rumantscha Grischun Central.

Bernard Cathomas

Uniun Rumantscha Grischun Central

Uniun regionala per lingua e cultura, sortida ils 20 da zercladur 2006 da la fusión da l'Uniun Rumantscha da Surmeir e da la Renania sursilvana (Schons, Tumleatga, Mantogna). Incumbensas specificas vegnan ademplidas vinavant da l'Uniun Rumantscha da Surmeir («La Pagina da Surmeir», edida dapi il 1945) e da la Surselva rumantscha. L'Uniun Rumantscha Grischun Central represchenta il Surmeir e la Sutselva (senza Il Plaun) en il cussegl, en la suprastanza ed, in proporziun a sia fermezza demografica, en la radunanza da delegadas e delegads da la Lia Rumantscha. Sco organ uffizial da l'Uniun Rumantscha Grischun Central cumpara dapi il 2008 il «Sulom Grischun Central» sco successur dal «Sulom surmiran». En il rom da las restructuraziuns generalas da la Lia Rumantscha ha il Grischun Central obtegnì l'entschatta dal 2007 in center da cumpetenza regional (Lia Rumantscha Grischun Central) cun dus posts decentralas a Suagnign e Ziràn.

Manfred Gross

Uniun Rumantscha da Surmeir

Societad affiliada a la Lia Rumantscha, fundada il 1921 sut il num Uniun rumantscha da Surses, extendida pli tard sin tut il Surmeir e fusiunada ils 20 da zercladur 2006 cun la Renania sursilvana a l'Uniun Rumantscha Grischun Central. La finamira da l'Uniun Rumantscha da

Surmeir era, tenor ils statuts dal 1950, da mantegnair e promover la lingua da scola uffiziala dal Surmeir, da conservar las particularitads dialectalas dal Surses e Soteses sco era ils usits e las tradiziuns regionalas, da promover «tot serious e sang svilup digl noss pievel» e da porscher lectura en l'idiom surmiran. L'Uniun Rumantscha da Surmeir (fin il 2006) respectivamain l'Uniun Rumantscha Grischun Central (a partir dal 2006) represchenta il Surmeir en il cussegl, en la suprastanza ed, in proporziun a sia fermezza demografica, en la radunanza da delegadas e delegads da la Lia Rumantscha. L'organ uffizial da l'Uniun Rumantscha da Surmeir, surpiglià da l'Uniun Rumantscha Grischun Central, era «Igl noss Sulom» (dapi il 1992 fin il 2007 «Sulom surmiran», sorti da la fusión cun il «Calender surmiran» edi da l'Uniun Rumantscha da Surmeir dapi il 1951), cumpari dapi il 1922 sco periodica cun contribuziuns davart l'istorgia, la cultura e la litteratura. Tranter il 1984 ed il 2006 han collavuratur regiunals da l'Uniun Rumantscha da Surmeir e da la Lia Rumantscha procurà per l'animaziun culturala e linguistica en il Surmeir. Dapi il 2007 dispona la Lia Rumantscha d'in center da cumpetenza regional (Lia Rumantscha Grischun Central) cun dus posts decentralas a Suagnign e Ziràn.

Bernard Cathomas

Meirana

Uniun studentica surmirana, fundada ils 26 da fanadur 1931 a Casti sut il num Sesana. L'intent principal da la Sesana era da cultivar il surmiran, sia istorgia e litteratura. Il confundatur ed emprim president è stà Leza Uffer. La Sesana publicava tranter auter las lavurs litteraras da ses commembres. Il 1939 è vegnida fundada l'Uniun rumantscha surmirana da students (emprim president: Duri Loza) sco successura da la Sesana e sco secziun da l'Uniun Rumantscha da Surmeir. Il 1943/44 ha quella uniun obtegnì il num Meirana. L'intent da quella è da cultivar il surmiran e da tgirar il contact tranter ils students ed ils anteriurs absolvents d'universitad. Sias activitads cumpiglian l'organisaziun da champs per students, la lavur publica e la collavuraziun cun la «Talina» (publicaziun da la Romania) e cun il «Corv» (publicaziun da la Ladinia). Il 1958 ha la Meirana disponì d'in agen organ, il «Zundrign», cumpari en in sulet numer. La Meirana organisescha teaters, concerts, referats, discussiuns ed occurrenzas litteraras e collavura regularmain cun la Romania (Surselva Romontscha dapi il 2006) e cun la Ladinia. La Meirana ha tranter auter era promovì la rumantschaziun da las inscripziuns publicas en il territori surmiran. Dal 1990–94 ha ella puspè edi il «Zundrign» ch'ha fusiunà alura cun la gasetta «Punts», la revista mensila da la Giuventetgna Rumantscha.

Gian Peder Gregori

Uniun dals Grischs

Societad affiliada a la Lia Rumantscha, fundada il 1904 a Samedan sin iniziativa da reverenda Otto Gaudenz cun l'intent da cumbatter ils privels da la germanisaziun, la resignaziun ed ils sentiments d'inferiuradad en l'intschess ladin. Il territori d'acziun da l'Uniun dals Grischs cumpiglia l'Engiadina, la Val Müstair e Bravuogn. L'Uniun dals Grischs ha la mira da defender, mantegnair e promover la lingua e tut ils bains culturals dal pievel rumantsch ladin. L'organ uffizial da l'Uniun dals Grischs è il «Chalender ladin» che cumpara dapi il 1911. En pli edescha l'Uniun dals Grischs il «Dun da Nadal», in cudeschet annual per las scolas ladin, e procura e sustegna anc ulteriuras ediziuns. Cun il Chesin Manella a Schlari-gna dispona l'Uniun dals Grischs d'in center administrativ e d'ina libreria. L'organ suprem da l'Uniun dals Grischs è la radunanza generala che sa cumpona da delegadas e delegads da las singulas regiuns e da las vischnancas politicas da l'intschess ladin. Els commembres da l'Uniun dals Grischs en ina u pliras vischnancas furman ina secziun locala da l'uniun regionala. Mintga vischnanca u fracziun pli gronda dal territori ladin ha in represchendant uffizial da l'Uniun dals Grischs (cuvih) ch'ha da tgirar la vita rumantscha en sia vischnanca e ch'ha la funcziun da correspondent ed administratur da l'Uniun dals Grischs. Ulteriuras secziuns da l'Uniun dals Grischs existan era ordaifer il territori ladin, per exempel a Cuira, a Tavau ed a Zug. Contacts informals ha l'Uniun dals Grischs en pli cun la Ladinia (uniun studentica / Turitg), cun la Cumünanza ladina e cun la Conferenza ladina. L'Uniun dals Grischs represchenta il territori ladin en il cussegl, en la suprastanza ed, in proporziun a sia fermezza demografica, en la radunanza da delegadas e delegads da la Lia Rumantscha. Dal 1984–2005 procuravan collavuratur regiunals, engaschads da l'Uniun dals Grischs e da la Lia Rumantscha, per l'animaziun culturala e linguistica en il territori ladin. Dapi l'entschatta 2006 dispona la Lia Rumantscha, independentamain da l'Uniun dals Grischs, d'in center da collavuraziun regionala (Lia Rumantscha Center Ladin) a Zernez.

Gian Peder Gregori

Ladinia

Secziun academica da l'Uniun dals Grischs, seduta da fundaziun sin iniziativa dad Eduard Bezzola il settember 1929 a Zuoz, approvaziun dals emprims statuts il settember 1930 a Zernez. La Ladinia cumpiglia las sutsecziuns dals students ladins a Cuira ed a las universitads svizras, l'uschenumnada Ladinia dals vegls (oz Cumünanza ladina). Ella è commembra da la Societad svizra da studentas e students. Ses intent principal è l'engaschament per la lingua e cultura rumantscha e sias activitads principalas cumpiglian l'organisaziun da champs da students, inscuters e scolaziun e la publicaziun d'in agen organ. Dal 1930–47 ha la Ladinia edi il «Sain Pitschen» (quarter ediziuns l'onn) ed il 1932 il cudeschet da chanzuns rumantschas «Fluors». A partir dal 1964 è cumpari «Il Corv», l'emprim sco periodica autonoma, dapi il 1965 ensem cun la «Talina» (organ da la secziun studentica da la Romania) e dal 1981–85 la «Prouva, giazettina da la Ladinia» (10 ediziuns l'onn). Dapi il 1993 è la Ladinia affiliada a la Giuventetgna Rumantscha.

Gian Peder Gregori

Lexicon Istoric Retic

Il LIR cumpiglia bundant 3100 arttgels (geografics, tematics, arttgels da familias e biografias) davart l'istorgia grischuna/retica e la Rumantschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istoric Svizzer; versiun online: www.e-lir.ch; versiun stampada: www.casanova.ch u en mintga libreria.